

Циганок О. О., Осіпчук Г. В., Санівський О. М.

*(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини)*

ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Г. СКОВОРОДИ В ЗЗСО КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНЦЯ

Програма для зовнішнього незалежного оцінювання з української літератури за 2020 рік передбачає вивчення творів, які сприяють розумінню основних ментальних структур, що виявляють національний характер українця, вихованню національних та загальнолюдських чеснот особистості. Серед таких творів виділяємо художню спадщину Г. Сковороди, зокрема: «Бджола та Шершень», «Всякому місту – звичай і права», «De libertate» (із «Саду Божественних пісень»). Чинна програма передбачає розгляд на заняттях з української літератури основних питань про: життя і творчість філософа, просвітителя, поета; християнських морально-етичних ідеалів митця; біблійну основу творчості Г. Сковороди та його вчення про самопізнання і «сродну працю»; проповідування аскези, пошук гармонії з собою і світом.

Попередній розгляд національного, народного, міфологічно-фольклорного підґрунтя філософії Г. Сковороди допоможе об'єктивно визначити і окреслити «феномен Г. Сковороди». До сьогодні триває дискусія про критерій національної приналежності митця. Аргументами на користь того чи іншого погляду виступають: мова, власна самоідентифікація, культурне середовище. Проте більшість дослідників таким критерієм називають ментальність – спосіб думання і світовідчуття художника слова.

Особливості українського менталітету, його основні характеристики привертають до себе особливу увагу й потребують детального дослідження, адже менталітет нації тієї чи іншої держави є чинником, який визначає подальший її розвиток і місце серед цивілізованих країн світу. А знання базових рис нації виконують прогностичну функцію та дають змогу, придивившись глибше до себе, зазирнути в майбутнє, адаптуватися до нього.

В українському мовному обігу слово «менталітет» у значенні душі, вдачі, емоційності визначається як «світосприймання, світогляд, бачення світу, національний характер». Поширення цей термін набув не тільки в наукових працях, а й у публіцистиці.

Говорячи про національний менталітет розуміють національний спосіб мислення, тобто те, як та чи інша нація розглядає й оцінює ті або інші явища дійсності. Менталітет формується упродовж усього існування нації та виявляється в стереотипах поведінки, прийнятті рішень, традиціях і звичаях. Він має конкретно-історичний характер, відповідає певним періодам розвитку суспільства, визначає стереотипне ставлення до навколишнього світу та забезпечує можливість адаптації до нього людини. У свідомості окремої людини менталітет суспільства представлений мірою, яка залежить від активної або пасивної її позиції в громадському житті.

Народний характер – це певною мірою абстракція від реалій існування етно-національної спільноти, узагальнення найбільш поширеного соціально-психологічного типу, що проживає в Україні. Виокремлення і опис конкретних рис характеру українця не обов'язково означає, що всі ці риси і саме вони присутні в характері кожного без винятку представника цієї нації. У певному розумінні – це створення «ідеального типу українця».

Б. Цимбалістий правомірно окреслює національний характер «як своєрідну персоніфікацію культури певної національної спільноти. Він сам є продуктом певної національної культури й одночасно носієм її. Він допомагає продовжувати її і передавати з покоління в покоління в незмінному або мало зміненому вигляді» [9, с. 82].

Національний характер – це явище не стільки психології, скільки буття. Він є формою осягнення історичної долі та своєрідною відповідальністю народу за своє історичне минуле. Перший крок до розуміння культурної самобутності нації, її історичної індивідуальності та національного характеру полягає якраз у визначенні тієї форми осягнення власного буття, яка домінує в житті цієї нації. Національний характер українця визначається тим, що дійсність для нього – це його життєвий світ та життєва доля. Саме доля є тією онтологічною формою,

через яку українське буття набуває єдності, а національний характер – визначеності [4, с. 143].

Узагальнюючи міркування щодо національного характеру і можливостей його вивчення, С. Пролєєв та В. Шамрай дійшли певних висновків: по-перше, намагання визначити національний характер як певну сукупність психологічних якостей, які нібито властиві кожному представникові нації, руйнують самі себе й не призводять до плідного результату; по-друге, проблема національного характеру (як і споріднена з нею проблема національної ідеї) має свій сенс та виправдання лише в контексті національної самосвідомості. Усвідомлення національного характеру невід’ємне від його творення (хоча, звичайно, його не можна ототожнити з фактами свідомості) [4, с. 145].

Основні риси українського світоглядного менталітету яскраво виступають в українській класичній філософії, зокрема, у її родоначальника Г. Сковороди. Це домінантні лінії української світоглядної ментальності – екзистенційність (орієнтація на неповторність у своїй окремішності людського існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), кордоцентризм («серце – всьому голова»), антеїзм («сродність» світу і людини) – вперше набувають характеру не просто тенденції, а стійкого ядра (внутрішнього «каркасу»), і тому надають їм класичної форми вияву.

Власне ключовим символом, або, інакше кажучи, ключем розуміння символічного світу Біблії і людини, є для нього серце: Біблія «вчить про людське серце», і «голова всього в людині – людське серце» [6, с. 244]. Г. Сковорода підкреслював: *«Людське серце не може бути без вправи і що коли від нього віддаляється священна думка, поняття істини, дух розуму, то воно відразу впадає у підлі заняття, не гідні його високого роду, й шанує, величає, обожнює мерзенне, нікчемне, суєтне»* [6, с. 38].

Загальновідомо, що кожен індивід як представник нації є виразником спільних для даного народу вдачі, зразків поведінки чи способу життя. Згідно з теорією психоаналізу, підґрунтям національного світогляду, що впливає, а може й визначає історичну долю нації, є закодований у алгоритмі світосприйняття досвід нації.

На специфіку формування досвіду нації може вказати хіба мова, а відповідно і частково декодувати його. Але, зрозуміло, не мова повсякденного спілкування, а така логіка та мова, де, за Фроммом, провідними категоріями є інтенсивність і асоціативність. Це «єдина універсальна мова, винайдена людством, єдина для усіх культур у всій історії» [8, с. 183]. Це мова символів, що є складовою культурно-історичного досвіду нації.

У всьому розмаїтті поглядів на філософію Сковороди абсолютна більшість вчених єдині у визначенні *символізму* не тільки як мовної особливості, але й як способу мислення українського філософа XVIII ст. Як зазначає В. Пахаренко: «Пізнаючи, втілюючи національну душу, митець здобуває доступ до закодованої в ній багатовікової мудрості свого народу» [3, с. 22].

Таке бачення світу втілює барокову традицію з її намаганням поєднати у символі існуючі поряд і тому неосяжні для людського розуму разом такі явища, як наука і релігія, раціоналізм і містика, віра в чудеса і глибока релігійність, оптимізм і скептицизм. Саме Г. Сковорода став найяскравішим представником українського бароко, який своїм авторитетом, популярністю ввів українську культуру в коло європейських, світових культур.

Однією із основних рис бароко у доробку філософа є надзвичайна релігійність, віра у поєднанні з прагненням зрозуміти Бога, дослідити його закони: «Час, життя і усе інше знаходиться в Бозі. Хто ж може зрозуміти щось із усіх видимих і невидимих створінь, не розуміючи того, хто є голова і основа усього? Початок премудрости – розуміти Господа» [5, с. 19].

Тут варто окремо зупинитися на сприйнятті священної книги християн Біблії. Як у Г. Сковороди, так і для народного світогляду вона становить найбільшу таємницю світу. Її істинний зміст схований у словах і подіях, які вона описує. За народним світоглядом у Біблії «весь світ зав'язаний і зв'язаний, – читаємо у збірнику Г. Булашева, – її ніяк не можна прочитати, а якщо хто й напружить, схоче пізнати все, що в ній є, неодмінно з глузду зсунеться» [1, с. 96]. Г. Сковорода, хоча й пише про необхідність зняти «лушпиння» з істини, прочитати символ або розділити, відрізнити, розв'язати різні шари його буття, усвідомлює, що це під силу небагатьом. В «Ізраїльському

змії» читаємо: *«Біблія єсть ложь, и буйство божіє не в тому, чтоб лжи нас научила, но только во лжь напечатлѣла слѣды и стези, ползущій ум возводяція к превиспреннѣй истинѣ»* [7, с. 9].

Біблія для українців мала особливе значення – навіть більше, ніж церква. Пояснення такої риси української релігійності знайдемо у Г. Сковороди. Для філософа Біблія – це внутрішнє слово, що дозволяє людині безпосередньо контактувати з Богом, це *«солодкі божі гусли»* [6, с. 96]. Це контакт без посередників, що не потребує ні ідеалістичної церковної ієрархії, ні зовнішнього авторитету. Достатньо прочитати слово всередині себе і слідувати настановам його. І тоді Бог допоможе людині.

Інший аспект української релігійності – для Г. Сковороди Біблія не була незаперечним канonom в плані засобів вираження. Адже *«істина безначальна»*, її зовнішній вияв – справа другорядна. Тому читаємо в Г. Сковороди про божу діву Астраю, що виглядала як блудниця – *«во убогом одѣянні, препоясана, волосы в пучкѣ, а в руках жезл»*, а дід Маной і баба Каска, не зловивши для неї останньої гуски, пригощали Діву ячмінною кутею. Пізніше Т. Шевченко не раз представляє високу за стилем біблійську оповідь у *«побутово-народній одежі»*. *«Убогі люди, чабани»* порятували Спасителя від Ірода, *«і напоїли, і дали кожух і свиту на дорогу»* і так далі – вся історія самопожертви і загибелі Христа, як і вся євангельська, так би мовити, біографія його і Богоматері, подана як побутова історія [10, с. 250–264]. Але це ніяк не применшує значення цієї історії – не знайдемо ми тут навіть відтінку сміху, карнавальності чи блюзнірства.

Можливо, саме таке розсудливе, спокійне, без страху ставлення до всього, що пов'язане з вірою і релігійністю, на думку В. Пахаренка, лежить в основі української терпимості і толерантності [3, с. 250–264].

Уся філософська система Г. Сковороди вибудована на протиставленні двох натур, двох протилежностей, що існують у кожній речі і в кожній істоті: *«Весь світ складається з двох натур: одна – видима, інша – невидима. Видима натура називається створінням, а невидима – Бог. Ця невидима натура, або Бог, усі створіння пронизує й утримує; всюди. Завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видиме, але розум, що пронизує й утримує його, невидимий. З цієї*

причини у стародавніх Бог називався Всесвітнім» [6, с. 54]. «Каждый же Человѣкъ состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся Начал, или Естеств: из Горняго и Подлаго, сирѣчь из Вѣчности и Тлѣнїя. Посему в каждом живут два Демоны, или Ангелы, сирѣчь Вѣстники и Посланники своих Царей: Ангел благїй и злїй, Хранитель и Губитель, мирный и мятежный, свѣтлый и темный. Справтесе, о други мои, с собою, загляньте внутрь себе» [7, с. 454].

Кордоцентризм, а саме первинність людського серця і вторинність людського розуму: *«Серце твоє є голова зовнішностей твоїх», «Серце наше є дійсною людиною» [6]; «... людиною є не зовнішня, або крайня її плоть, як народ вважає, а глибоке серце чи думка її: вона-то якраз є справжня людина й голова. А її зовнішня поверхня є не що інше, як тїнь, п'ята і хвіст» [6, с. 69].*

Антеїзм, любов українців до рідної землі, до праці на ній, відобразилась в її обоженні, звідси й назва – Мати Сира Земля. У Г. Сковороди читаємо: *«Чем лучшее Добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом. Кто Труда не перейдїот, и к Добру то не прїйдїот» [7, с. 162].*

Підкреслимо, що у світовідчутті Г. Сковороди важливу роль відігравав емоційний стрижень. І хоча дослідник епохи Бароко в українській культурі А. Макаров, вважає, що діячам культури XVIII століття були властиві «драматизм, напруга, суперечність і відсутність єдиного гармонізуючого начала» [2, с. 43], зазначимо, що у Г. Сковороди не було страху перед космічною безоднею, він знайшов гармонізуюче начало в самій людині і розкрив таємницю людського щастя. Особа Г. Сковороди – це підтвердження такої риси українського характеру, як емоційність.

Своїм переконанням – жити згідно з покликанням – він іманентно вивищував свободу волі людини й апелював до історичного досвіду козаччини. Саме відлунням трагізму реальної історичної ситуації в Україні другої половини XVIII ст. стала побудова Г. Сковородою концепції, однією із засад якої було обґрунтування здатності людини до вияву власної волі, утвердження позиції мудреця, якому під силу вчинити вибір між добром і злом, життям і смертю. Тому-то однією з підвалин педагогіки Г. Сковороди є вимога виховання волі, без якої розум залишається пасивним.

На основі ретельного прочитання творів Г. Сковороди, нами виділено основні риси національного характеру українців. З метою унаочнення навчального матеріалу та для кращого запам'ятовування його учнями пропонуємо таблицю.

Риси національного характеру українців у творах Г. Сковороди

Ментальні ознаки українців	Національні чесноти українців	Національний характер українців у творчій спадщині Г. Сковороди
1	2	3
Екзистенційність	Орієнтація на неповторність у своїй окремішності людського існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності	«По разному Природным Склонностям и Путь житія разный. Однак Всѣм дин Конец: Честность, Мир и Любовь» [7, с. 158].
Кордоцентризм	Емоційність, щирість, життя серцем, доброта	«Серце твоє є голова зовнішностей твоїх», «Серце наше є дійсною людиною» [6]; «... людиною є не зовнішня, або крайня її плоть, як народ вважає, а глибоке серце чи думка її: вона-то якраз є справжня людина й голова. А її зовнішня поверхня є не що інше, як тінь, п'ята і хвіст» [6, с. 69].

		«Сердце есть Корень и существо» [7, с. 405].
	Повага до батьків і старших	«Прежде всѣх Отца и Мать почитай и служи им. Они суть видимые портреты того невидимаго Существа, которое тебе столько одолжает. А вот кто Отец твой и Мать: будь, во-первых, вѣрен и усерден Государю, послушен Градоначальнику, учтив к священнику, покорный родителям, благодарен Учителям твоим и благодарен. Вот истинный путь к твоему вѣчному и временному Благоденствію и к утвержденію твоей фамиліи» [7, с. 219].
Антеїзм	Любов до рідної землі, природи, працелюбність, хазяйновитість, відповідальність перед ближнім	«Кто родился к тому, чтоб Вѣчностью забавляться, тому пріятнѣ жить в Полях, Рощах и Садах нежели в Городах» [7, с. 158]. «Чем лучшее Добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом. Кто Труда не перейдїот, и к Добру то не прійдїот» [7, с. 162].
	Сродна праця	Многіє, презрѣв Природу, избират для себе Ремесло самое модное и прибыльное, но вовся

		<p>обманываються. Прибыль не есть увеселеніе, но исполненіе нужности тѣлесныя, а если увеселеніе, то не внутреннее. Родное же увеселеніе Сердечное обитает в дѣланіи сродном. Тѣм оно слаже, чем сроднѣе...</p> <p>Изобиліем снабдѣвается одно точію тѣло, а Душу веселит сродное дѣланіе» [7, с. 664].</p>
Релігійність	<p>Духовність, любов до Бога, пошанування старших, життя за Законами Божими, доброчесність, аскеза, стриманість, любов до рідного Слова</p>	<p>«Час, життя і усе інше знаходиться в Бозі. Хто ж може зрозуміти щось із усіх видимих і невидимих створінь, не розуміючи того, хто є голова і основа усього? Початок премудрости – розуміти Господа».</p> <p>Тому й ідеалом Християнина для митця є особистість, якій притаманні якості:</p> <p>«доброжелательство, незлобіе, склонность, кротость, нелицемѣрїе, благонадежность, безопасность, удовольствїе, кураж и протчїя неотъемлимья забавы.</p> <p>Кто такую Душу имѣет, мир на нем и милость, веселье вѣчное над головою сего истиннаго Христьянина» [7, с. 221].</p>

		<p>«Кто сердцем чист и душою, Не нужна тому броня... Непорочность – то его броня, И невинность – алмазная стѣна» [7, с. 70].</p> <p>«Чистое, ... и независтное Сердце, Милосердное, Терпеливое, Куражное, Прозорливое, Воздержное, Мирное, Вѣрующее в Бога и Уповающее на Него во всем, – вот Чистій Звон і Честная Душі нашей Цѣна!» [7, с. 175].</p>
Софійність	Мудрість, терпимість, прагнення осягнення Божої Мудрості, приборкання тілесного, домінування Духу над Матерією, прагнення знань, любов до рідного Слова	<p>«Сей чистѣйшій, всемірній, всѣх вѣков и народов всеобщій Ум излил нам, как источник, всѣ Мудрости и Художества, к провожденію Житія нужныя» [7, с. 215].</p> <p>«Начало Премудрости – разумѣти Господа...» [7, с. 258].</p> <p>«Голова всяка свой имѣет смысл. Сердце всякому своя любовь. И не однак всѣм живущим мысль» [7, с. 59].</p> <p>«Уста мудрих у серці їх» [7, с. 100]</p> <p>«Мова є насінням й джерелом усього добра й зла» [7, с. 100].</p> <p>«Наук Глава, Око и Душа есть научиться Жизнь жить порядочную, основанную на</p>

		<p>Законъ ВѢРЫ И СТРАХА БОЖІЯ» [7, с. 163].</p> <p>«Просвѣщеніе или Вѣра Божія, Милосердія, Великодушіе, Справедливость, Постоянность, Цѣломудріе ... Вот Цѣна наша и Честь!» [7, с. 163].</p>
	<p>Сродна праця</p>	<p>«Что горестнѣе, как плавать в Изобиліи и смертно мучитись без сродного Дѣла? Нѣтъ мучителнѣе, как болѣть Мыслями, а болят Мысли, лишаясь сродного Дѣла. И нѣтъ радостнѣе, как жить по Натурѣ. Сладок здѣсь труд тѣлесный, терпенье тѣла и самая Смерть его тогда, когда Душа, Владычица его, сродным Услаждается Дѣлом» [7, с. 173].</p>
	<p>Любов до Волі (Свободи)</p>	<p>Не ищи Щастія за морем, не проси Его у челоуѣка, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Їерусалимам... Златом можеш купить деревню, вещь трудную, яку обходимую. А Щастіе, яко необходимая необходимость, туне вездѣ и всегда даруется. Воздух и Солнце всегда с тобою, вездѣ и туне» [7, с. 213]</p>

Отже, на підставі проаналізованих творів Г.Сковороди можемо стверджувати, що у творах філософа відображено основні риси національного характеру українців: сердечність, любов до рідної землі, релігійність, любов до Волі (Свободи), повага до батьків і старших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К. : Довіра, 1992. 414 с.
2. Макаров А. М. Світло українського Бароко. К. : Мистецтво, 1994. 288 с.
3. Пахаренко В. Нарис української поезики (до нових підходів у вивченні літератури). *Укр. мова і літерат. Додаток*. 1997. № 29–32. 80 с.
4. Пролєєв С. В., Шамрай В. В. Національний характер і українське буття. Феномен української культури : методологічні засади осмислення. К. : Фенікс, 1996. С. 133–278.
5. Сковорода Г. Твори: У 2 т. К. : Обереги. 1994. Т. 1. 528 с.
6. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів : Світ, 1995. 528 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. К. : Наукова думка, 1973. Т. II. 574 с.
8. Фромм Э. Душа человека : Сборник. М. : Республика, 1992. 429 с.
9. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа : зб. наук. праць. К. : Фенікс, 1992. С. 66–96.
10. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Ред. кол. : Є. П. Кирилюк (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1991. Т. 2. 592 с.